

174142

HZ. MUHAMMED
VE
EVRENSEL MESAJI
SEMPOZYUMU
20-22 NİSAN 2007

Yayına Hazırlayan
Doç. Dr. Mahfuz Söylemez

Türkiye Elyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	174142
Tas. No:	297.92 HAZ.M

İslâmî İlimler Dergisi Yayınları: 2

İslâmî İlimler Dergisi Yayınları
Dizgi Kapak: İslâmî İlimler Dergisi
Baskı, kapak baskı, cilt: Özkan Matbaacılık
Birinci Basım: Aralık 2007

ISBN: 978-975-98073-3-7

İslâmî İlimler Dergisi Yayınları
Yeniyol Mahallesi 1.Gazi Sok. No:9/2 ÇORUM
Web: islamilimlerdergisi.com
Tif: 0 364 224 81 18
e-posta: islami_ilimlerdergisi@yahoo.com

Her yazının dil ve bilimsel sorumluluğu yazarına aittir.

İSLAM ZİMME HUKUKU VE DİNİ KİMLİKLERİN KORUNMASI

Mustafa DEMİRÇİ*

Dinlerin hakim oldukları dünyada barış ve huzur dolu bir hayatı yaşatıp-yaşatmadıklarını anlamak için, elbette öncelikle onların kutsal metinlerindeki yazılı temel değerler ve kurallar sistemine bakmak gerekir. Ancak çoğu zaman nazari hükümler istenilen şekilde geleneğe yansımaya bildiğinden, bu konularda hüküm vermek nazari hükümler yeterli olmayabilir. Daha sahici bir saptamada bulunmak için bu kural ve hükümlerin tatbikatta nasıl vücut bulduğunu ve nasıl bir gelenek ortaya çıkardığına da bakmak gerekir.

İslam'ın dünya tarihindeki seyri içinde insani değerlere yaptığı katkıları göstermek ve Hz. Peygamberin evrensel mesajını ve insanlığa getirdiği katkıları anlamak için, öncelikle konunun İslam'ın ana kaynaklarındaki nazari temellerinin ortaya konması gerekmektedir. Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamberin hadisleri tarandığı zaman görülecektir ki, Hz. Peygamberin getirdiği mesaj, insanlığa layık olduğu değeri vermiş ve onu hak ettiği yere oturtarak insanın kainatta en değerli varlık olduğunu; bu alemde sevgiye ondan daha layık, daha şerefli, daha mükerrem ve korunmaya daha müstehak bir yaratığın olmadığını ilan etmiştir. Bundan dolayı İslam, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi ve vekilliği derecesine yükseltmiştir. "O Allah ki yeryüzündeki her şeyi, sizin istifadeniz için yarattı" (Bakara 29) ayetiyle de insanın kainat içindeki liderliğini ve merkezi konumunu teyit etmektedir. (Ebü'l Hasan en-Nedvi, *İslam'ın Medeniyete Tesirleri ve İnsanlığa Verdikleri*, trc. Abdulcelil Candan, İstanbul 1986, s. 45-46.) Batılı araştırmacıların tasvir ettiği gibi o bir savaş peygamberi değil, bir sulh ve barış peygamberidir. Bu özelliği Kur'an-ı Kerimde şu ayetle dile getirilir: "*Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik*" (Enbiya, 7) Bu ayet, Allah'ın (c.c) bir barış ve huzur peygamberi gönderdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bir başka ayette de "Allah, sizinle din konusunda savaşmayan, sizi yurtlarınızdan sürüp çıkarmayanlara iyilik yapmanızdan ve onlara adaletli davranmanızdan sizi sakındırmaz. Çünkü Allah, adalet yapanları sever." (Mümtehine Suresi, 8).

Kur'an-ı Kerimdeki bu ayetler Hz. Peygamber'in her bir barış peygamberi olduğunu vurgulasa da, Hz. Peygamber'in hayatı boyunca 28'e varan gazve ve 60'a varan seriyeleriyle, savaşlara katılmıştır. İlk bakışta tezat gibi görünen bu durum için Allah (c.c) "*Size karşı savaşanlara siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmeyiz*" (Bakara 190) diyerek uyarmakta ve sınırlar getirmektedir. Hz. Peygamber de "*Ey insanlar!*

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz. Allah'tan afiyet ve selamet dileyiniz. Karşılaştığınız zaman da sabrediniz. Ve biliniz ki cennet kılıçların gölgesi altındadır" (Tirmizi, Süneni Tirmizi, Fezailü'l-cihat, III, 23.) hadisiyle yaşadığı savaşların arizi ve zaruri bir durum olduğunu, asıl olanın barış olduğunu göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde yapılan savaşlar belki de insanlık tarihinin en kansız savaşları olarak tarihe geçmiştir. (Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991)

Ayrıca İslam, dünya üzerinde yayılırken, bunu bir istila ve tahakküm hareketi olarak değil, açma anlamına gelen, "fetih" yani İslam'a kapıların açılması olarak adlandırmıştır. O sadece insanlara ulaşılacak kapıları aralamak ve ulaşmayı hedeflemiştir. Bundan sonraki ilişkileri ise Alla(c.c) şöyle belirler: "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel bir biçimde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin yolundan saparı bilendir ve hidayete ereni de bilendir" (Nahl Suresi, 125). Bir başka ayette; "İçlerinde zulmedenleri hariç olmak üzere, Kitap Ehliyle en güzel olan bir tarzın dışında mücadele etmeyin. Ve deyin ki: "Bize ve size indirilene iman ettik; bizim ilahımız da, sizin ilahınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuz." (Ankebut Suresi, 46). Bu ayetler, zorla ve sindirme ile hiç kimsenin inancının değiştirilemeyeceğini ve bunun ancak gönüllü olarak yapılabileceğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ilklerden dolayıdır ki İslami gelenekte herhangi bir inanç grubunun zorlamaya tabi tutulduğu ve dinlerini değiştirmeleri için zorlar tercihe icbar edildiği olmamıştır.

Bu bakış açılarının temelinde insana olan hürmet, saygı ve merhamet hissi bulunmaktadır. Bir Müslüman için Kur'an emirleri doğrultusunda inancı, kökeni ve rengi ne olursa olsun, bütün insanlara bu saygıyı göstermesi, dini ve ahlaki bir sorumluluktur. Bu durum Hz. Peygamberin pek çok hadisinde dile getirilir. Meselâ : "Merhametli kişilere rahman ve rahim olan Allah rahmet eder. (Öyle ise Ey insanlar) Siz yerdekilere merhamet edin ki, göğe hakım olan Zat da sizlere rahmet etsin." (Ebû Davut). Ayrıca bu ilkeler, Müslümanlar tarafından kurulan siyasi sistemlerin de vazgeçilmez bir kaidesi haline gelmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber bir çok hadisi şerifinde bu konularda kesin uyarılarda ve tavsiyelerde bulunmuşlardır; "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bir zimniyi (sorumluluk altına alınan kişi) haksız yere öldüren cennetin kokusunu duymaz. Halbuki onun kokusunu kırk yıllık yoldan duyabilir." (Buhârî, Cizye, 5) "Kim bir muahide zulmeder veya gücünün üstünde bir iş yükler ya da zorla ondan bir şey alırsa kayamet günü ben onun hasmuyum." (Ebu Davud, Haraç, 31-33, Cihat 120; Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, Matbaatu's Selefiye, 1397 h. Kahire, s.135)) Ebû Davud'un kitabında bu hadisten önceki hadislerde, kiliselerin ve mabetlerin yıkılmayacağına dair hadisler yer almaktadır. (Ebu Davud, Haraç, 29-30) Öyle ki savaş esnasında bile Müslüman savaşçıların merhamet ve saygıyla hareket etmesi istenmektedir. "Allah adına çıkınız. Çünkü siz

Allah yolunda savaşıyorsunuz, zulmetmeyiniz. İnsanların organlarını kesmek suretiyle işkence yapmayınız. Çocukları, manastırlarda oturan din adamlarını öldürmeyiniz." (Ebû Davud, Cihad 120 Ayrıca bkz., Ebu-l A'la-El-Mevdudi, *İslam'da Devlet Nizamı*, Hilal Yayınları, 1967, s. 71)).

Medine Vesikasından Tebük Seferine

İslam tarihinde çok dinli ve kültürlü bir yapının kurucu temellerine dair tartışmalar, genellikle hicretten kısa bir zaman sonra Hz. Peygamberin Medine'deki Yahudilerle yaptığı "Medine vesikası" olarak meşhur olan antlaşma çerçevesinde geliştirilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz bu vesika, İslam Peygamberinin kendi getirdiği dine inanmayanlara karşı nasıl bir tutum takınılacağı ve onlarla birlikte ortak bir yaşamın imkanlarını anlamak bakımından oldukça dikkat çekici maddeler içermekte ve bu yönüyle de büyük önem arz etmektedir. Özellikle bu antlaşmanın 17. maddesinde: "Yahudilerden bize tabi olanlara yardım edilip iyi davranılacaktır. Onlar hiçbir haksızlığa uğramayacak, düşmanlarına yardım edilmeyecektir" denilmektedir. 25. maddesinde ise "Beni Avf Yahudileri müminlerle birlikte tek bir ümmettirler. Onlar kendi dinlerine, Müslümanlar da kendi dinlerine göre yaşayacaklardır". Kaidesi bulunmaktadır. 36. madde de: "Müslümanlarla Yahudiler arasında yardımlaşma, nasihat ve iyilik olacaktır" (Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku'-Siyasiyye*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul-ty, s. 66-73).

Ancak bu antlaşma, tarafların antlaşmaya sadık kalmamaları sebebiyle kısa zaman sonra geçersiz hale gelmiştir. Bu sebeple bu belge tarihi olarak başarısız bir örnektir. Halbuki İslam tarihinde asırlarca başarılı bir şekilde sürmüş olan toplumsal barışın, çok kültürlülüğün, hoşgörünün, insana merhamete dayalı bir siyasi kültürün temellerini bu örnek üzerinden tartışmak beraberinde bazı sakıncalar getirilebilir. İslam tarihindeki bu hoşgörü ve farklı inançlara dayalı geleneğin kuruluşunu ve temellerini, Kur'an ve hadislerde mündemiç olan değerlerde ve de Hz. Peygamberin bizzat hayatında uyguladığı başka örneklerde aramak gerekir. Hz. Peygamber on bin süvari ile Hicretin 9. yılında Tebük seferi olarak bilinen Bizans imparatorluğuna karşı bir sefer düzenledi. Hz. Peygamber Tebük'e vardığında Bizans ordusu işlere çekildiği için karşısında savaşacak bir ordu bulamamıştır. Ancak Tebük'te kaldığı yirmi gün esnasında Bizans imparatorluğunun himayesi altındaki Dumetul-Cendel, Cebre, Ezruh Eyle gibi Hıristiyan ve Yahudi kabilelerinin oluşturduğu tampon devletlere boyun eğdirip kendilerini İslam devleti himayesi altında cizye karşılığında yaşamalarını sağladı. (Bu halklarla yapılan antlaşma şartları için bkz. Belâzuri, *Fütühu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, Anlara 1987, s.85-90.) İslam zimmi hukukuna dair esas ayetler Hicretin dokuzuncu yılında gerçekleşen ve bu sefer esnasında cereyan eden olaylar üzerine nazil olan Tevbe süresi 29. ayetle olmuştur. Ayette Allah (c.c) "Kendilerine kitap verilenlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasulünün haram kıldığını haram tanı-

mayan ve hak din (olan İslam'ı) din edinmeyenlerle, küçük düşürülmüş olarak cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar savaşın" buyrulmaktadır. Bu ayetin ortaya koyduğu ilkeler ve Hz. Peygamberin hicretin dokuzuncu yılından sonra Arabistan yarımadasındaki Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerle kurduğu ilişkiler ve bu bağlamda sarf ettiği hadisler, daha sonraki dönemde gerçekleşen fetihler esnasında diğer din mensuplarına nasıl muamele edileceği konusunda teorik bir çerçeve oluşturmuştur. Diğer din mensupları ile Müslümanların ortak yaşamını düzenleyen kaideler de büyük nispette bu ayet ve hadisler ekseninde gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ve onu izleyen Raşid Halifelerin çeşitli Hıristiyan, Yahudi ve diğer dini gruplarla yaptığı çok sayıda anlaşma metinleri bugün birer vesika olarak korunmaktadır. Mesela, Hz. Peygamber (s.a.v.), Hıristiyan olan Necranlılara yazdırdığı anlaşma metninde: "Şarkta ve Garpta yaşayan tüm Hıristiyanların dinleri, kiliseleri, canları, ırzları ve malları Allah'ın, Peygamber'in ve tüm müminlerin himayesindedir. Hıristiyanlık üzere yaşayanlardan hiç kimse kerhen İslam'a icbar edilmeyecektir. Hıristiyanlardan birisi herhangi bir cinayete veya haksızlığa maruz kalırsa Müslümanlar ona yardım etmek zorundadırlar" maddelerini yazdırdıktan sonra: "Ehl-i Kitap ile ancak en güzel yöntemlerle mücadele edin...(Ankebut, 29/46) ayetini okumuştur. Necran Hıristiyanlarının temsilcileri Medine'ye geldiklerinde, ibadet vakitleri geldiği için mescide girip doğu istikametine yöneldiler ve ibadet etmeye hazırlandılar. Ashab-ı kiram onlara mani olmak istedi, fakat Resülullah (S.A.V.) onların serbest bırakılmalarını ve ibadetlerini yapmalarına müsaade edilmesini emretti. Onlar da doğuya doğru yönelerek ibadetlerini yaptılar. (İbn Hişam, I, 574; İbn Sa'd, I, 357) Daha sonra Necranlılarla yapılan muahede metninde de aynı onların dini özgürlüklerini garantiye alan bütün maddeler kendilerine sağlanmıştır. (Ebu Muhammed Abdulmelik İbn Hişam, (v.218/834), *es-Siretü'n-Nebevüyye*, Daru't-Turası'l-Arabiyye, Beyrut, 1396/1971, IV/241-242; M. Hamidullah, *el-Vesail*, s.199-205, No.96-97.)

Kısacası Tevbe süresi 29. ayet ve Hz. Peygamberin bu konulardaki hadislerine bağlı olarak kurumsallaşan "Zimmi hukuku"; on beş asırlık İslam tarihi boyunca Müslüman devletlerin tebaası olarak yaşayan gayr-i Müslimler için bir güvence ve dini kimliklerin asırlar boyunca herhangi bir zorlama ve baskı görmeden yaşayabilmesini sağlayan koruyucu bir kalkan olmuştur. Bu sayededir ki İslam yayıldığı hiç bir coğrafyada, farklılıkları yok etmeye ve zorla kendine benzetmeye çalışmamıştır. Tarihin en kritik anlarında dahi farklı dini gruplar arasındaki güven sarsıldığında bile İslam zimmi hukuku ve Kur'an ve sünnete dile getirilen prensipler, gücü elinde bulunduranların önünde engel olmuştur. Hicri170/786 yılında Hades'in Bizans tarafından yağmalanması ve buradaki Hıristiyanların Bizans adına casusluk yaptığı iddiaları üzerine Harun er-Reşid Göksu (Sanca) Nehri'nin batısında kalan bütün kiliselerin yıkılmasını emretmişti. Fakat Ebû Yusuf halifenin bu emrine karşı çıkarak; bu bölgenin sulh yoluyla fethedildiği, dolayısıyla antlaşma yapıldığı zamanki ki-

liselerin yıkılamayacağını, ancak daha sonra yapılanların yıkılabileceği görüşünü bildirmiş ve yıkım kararını engellemiştir. (Bkz. *el-Harac*, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979, s.147).

Dört Halife Dönemi

Hulefa-i Raşidin döneminde, zimmî statüsü aynen Efendimiz (SAV) döneminde olduğu üzere devam etmiş, hatta Hz.Ömer kendi döneminde gerçekleştirilen fetihlerde, ele geçirilen insanları esir statüsünde değil, direkt zimmî statüsüne tabi tutup büyük bir insanîyet perverlik göstermiştir. Demek cizye, Hıristiyanları ezmek için değil onları korumak için alınan bir katılım payıdır. (Thomas W.Arnold, *The Preaching of İslam*, London 1913, s.60-61) Bu yaklaşımı doğrulayan en güzel örneklerden biri İlk fetih hareketleri sırasında Bizanslıların İslam ordularını geri püskürtmek amacı ile saldırı düzenledikleri sırada gerçekleşir. Korumayı yerine getiremeyeceklerini anlayan Müslümanlar (o bölgenin Müslüman Valisi), Ehl-i Kitaptan topladıkları vergileri geri iade etmiş ve bu davranış bölge halkında derin tesirler bırakmıştır. Bu konuya en güzel örnek, Şam Valisi Ubeyde bin Cerrah'ın, bahse konu Bizans'ın saldırısı karşısında, geçici olarak Şam'ı terk edeceği sırada, daha güçlü bir ordu ile geri döneceği ana kadar Hıristiyanların liderini yanına çağırıp, topladığı cizyeyi iade etmesi olayında görülür. Bunun üzerine, Şam'da bulunan ve vergilerini iade alan Hıristiyanlar, Bizanslıların Hıristiyan olmasına karşın, Müslüman bir idarenin başlarına tekrar geri gelmesi için, Manastıra kapanmış ve tekrar Müslümanların raiyetine girmek için dua etmişlerdir. (Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, s.139; Belazuri, *Fütuhul-Bulhan*, s.173 vd.)

Hz. Ömer'in yaşlı bir zimmîye söylediği: "gençliğinde senden cizye alıp, ihtiyarlığında seni terk etmek olmaz" sözü meşhurdur. Yine Hz.Ömer'in cüzzamlı Cabiye Hıristiyanlarına zekat gelirlerinden pay ayırdığı ve kendilerine yardımcı olduğu da bilinmektedir. (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehl-i Zümme*, I, 38; İbn Sa'd, *et-Tabakatül Kübra*, Beyrût 1957-1960, I, 380.) Hz. Ali'nin:" Zimmet akdi, malları mallarımız, kanları kanlarımız olsun diye akdedilir" yaklaşımı, Zimmilerin İslamiyetteki konumuna açıklık getirmiştir. Hz. Ali: "Her kim ki bizim zimmimizdir, onun kanı bizimki kadar kutsaldır, malları bizim mallarımız kadar tecavüzden masundur" demiştir. Başka bir kaynakta, Hz. Ali'nin şöyle dediği naklediliyor: "Zimmî durumunu açıkça kabul edenlerin malları ve hayatları bizimki (yani Müslümanlarınki) gibi kutsaldır." (*İslam'da Devlet Nizamı*, Ebu-l A'la-El Mevdudi, Hilal Yayınları, 1967, s. 76)

Gayrimüslimlerin kendi kültür ve dini inanışlarını devam ettirdikleri okullar, İslam idaresi altında da eğitimlerine devam etmişler ve buralardan başta patrikleri olmak üzere din adamları yetiştirmişlerdir. Öyle ki, Hıristiyanlara karşı çıkarılan zorlayıcı emirnamelerin hiçbirisinde, onlara ait din okullarını denetim altına alıcı, kısıtlayıcı bir hükme rastlanmaz. Peygamberimizin vefa-

tından sonra başlayan Fetih hareketleri ile birlikte ele geçirilen şehirlerin çoğu sulh yoluyla ele geçirilmiş ve cizye ödemeleri şart koşularak gayrimüslimlere bir ahitname ile yükümlülükleri ve hakları sunulmuştur. Bu ahitnamelerde, fethedilen beldelerde faal olan kiliselerin yıkılmayacağına dair kesin garantiler bulunuyordu. Hatta Hz. Ömer, Kudüsün fethi üzerine gittiği bu şehirde, Patrik Sofranyus'un namazını büyük Kıyame (Bas) Kilisesinde kılması teklifini geri çevirmiş, şayet bu kilisede namaz kılması halinde acaba ileride camiye çevrilir ve bir haksızlığa vesile olurum endişesiyle uygun görmemiştir. (Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Faruku Ömer*, Kahire 1963-1964, I, 258-260) Halife el-Velid b. Abdülmelik tarafından Dimeşk mescidinin genişletilmesi gayesiyle yıkılan Yohanna Kilisesiyle ilgili hatalı uygulama, Halife Ömer bin Abdulaziz tarafından düzeltilmiş, o kilisenin iadesi düşüncesi ile Hıristiyanlar buna Rıza göstermese de, kilise yerine yapılan caminin yıkılmasına karar vermiştir. Miladi III. Asırda yapılmış Tur dağındaki Sina Manastırı (St. Catherina Manastırı), bugün bile ziyaretçilere sahip olması bakımından, İslami İdare tarafından korunmuş, sadece bir hatıra mahiyetinde küçük bir odası namaz kılınmak üzere düzenlenmiştir. Bunun ile birlikte, Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır, Irak ve Anadolu coğrafyasında mevcut bazı manastırların günümüze kadar ulaşabilmiş olmalarını, İslam'ın farklı din mensuplarına bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır. (Levent Öztürk, *Asrı Sadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumu Hıristiyanları*, s.118-119)

Emevilerin, Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı Şam topraklarında, iktidara gelmesinden itibaren, Hıristiyanların devlet kademelerinde geniş çerçevede istihdam edildikleri bilinmektedir. Bu husus Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Onların bu hoşgörüsüne tahammül edemeyen kimseler olmasına rağmen uygulamalar devam etmiş ve Abbasi bürokrasi hayatında vezirlik makamında bile pek çok Hıristiyan görevlendirilmiştir. Özellikle İslam'ın ilk beş asrında, Köy Reisliği (Mevazit), Cehbez, Katib, Tabip, Divan-ül Ceş başkanlığı, Kahramane (özel vekil), Hazinul-füruş, Zimam, Sahibüş-Şurta gibi devletlerin değişik kademelerindeki vazifelerde görevlendirilmişlerdir; sarayda görev yapan tabipler, ailenin bir bireyi olarak izinsiz Halife ve yakınlarının odalarına girebilmişler ve ibadetlerini de yine sarayda yapabilişlerdir. Emevi sarayında önemli bir yeri olan Saray Şairliğine getirildikleri gibi, Abbasiler döneminde de yine Hıristiyan Şairler Saraya gelerek eserlerini sunmuşlardır. (Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlara Gösterilen Hoşgörü örnekleri*, Sakarya Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, 4/2001, s 25-37). Bununla da kalmayarak Abbasiler devrinde Hıristiyanlık Nasturilik yoluyla Orta Asya'da yayılırken; asırlarca kapalı topluluklar halinde yaşayan Yahudiler de İslam'ın sunduğu özgürlük ve haklar ile dışa açılmışlar ve tüccar bir topluluk haline gelmişlerdir. Aynı şekilde Harran'lı Sâbiiler de kapalı dünyalarından çıkarak Abbasilerin başkenti Bağdat'taki ilmi ve fikri hayatın en canlı unsurları olmuşlardır.

Selçukluların egemenliğine giren Anadolu'da ise Müslüman nüfusun on katı Hıristiyan yaşamaktaydı. Bütün hızıyla süren Bizans savaşlarına ve isyanlara rağmen, Bizans tarihçileri ve kilise yazarlarının aktardıklarına dayanarak Monofizitler, Rumlar ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında, daha önce başka Müslüman ülkelerde bir çok örneğini gördüğümüz bir kaynaşma ve müşterek yaşam görülüyor. Bu dönemde yaşayan bir kilise tarihçisi "Rum'daki Sultan Mesudun uyruklarının çoğunluğu Rumlardan oluşur. Rumlar dürüstlüğü nedeniyle onun idaresi altında yaşamayı yeğliyorlar demektedir. Suriyeli Mihail ise "Türkler kutsal gizlere önem vermediklerinden bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmazlar ve bu nedenle de onları cezalandırmak onlara ters gelir. Bu yüzden Rumların tam karşıtıdır" demektedir. Gazilerin, düşmanın dindaşlarına, nasıl böyle bir hoşgörü ortamı sağladıkları ve devam ettiklerinin dini yönü üzerinde durmak lazım.

Anadolu'da da genel olarak bütün dinlere karşı olumlu yaklaşan ve ilişki kurmaya yatkın İslam'ın kaynaklık ettiği bir dini anlayış söz konudur. Kendisi Endülüs kökenli olan ve Anadolu'da filizlenen İslam anlayışında en etkili düşünürlerden biri olan İbn Arabi şöyle demektedir "Yüreğim bütün dinlere açıktır; putlar tapınağı, Hıristiyan manastırı, Musa'nun on emri, müminin Kuranı'dır. Dinim sevgi dinidir". (Tercümanü'l-Eşvak, ed. Nicolson, XX, Londra 1911, s.67). Aynı çağda yaşamış ve Anadolu'nun mayasını yoğurmuş Mevlana da " Yollar ayrı olsa da amaç birdir: Kabe'nin yolu kimilerine göre Bizans'tan, kimilerine göre İran'dan, ya da Çin'den, kimilerine göreyse Hindistan'dan ya da Yemen'den geçer. Amaç ne imansızlıkta, ne imandadır... ve yolda birbirlerine "haksızsun ve dinsizsin" diyenler yolun sonuna geldiklerinde unutupolar kavgalarını, çünkü amaçları birdir." demektedir. (Fıhi ma Fih (Fr.), Paris 1976, s. 134-136'den naklen, Michel Balivet, "Açık Kültür ve 14. yy. Osmanlı Kentlerinde Dinler Arası İlişkiler", Osmanlı Beyliği, Edit: Elizabeth A. Zacharadou, İstanbul 1997, s.5)

Osmanlılardaki bütün farklı mezhep ve dinleri, herhangi bir zorlamaya tabi tutmadan asırlarca barış içinde yaşamasını sağlayan millet sisteminin hukuki temellerini de yine bu zimmi hukuku sistemi içinde aramak gerekir. Bu anlayış, genelde doğunun, özelde İslam kültürünün inanç köklerinde ve yerleşik geleneklerinde daima canlı ve etkin olmuştur. Bu sayededir ki İslam fetihlerinden günümüze kadar yaklaşık on dört asır boyunca, İslam coğrafyasındaki her türlü inanç grubu asimile olmadan ve her hangi bir zorlama ve baskıya maruz kalmadan günümüze kadar varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Yine bu anlayış iledir ki Osmanlılar, Bulgaristan'da beş yüzyıl kalıp çekildikten sonra, Bulgarlar kendilerini beş yüzyıl öncekiyle aynı dili konuşan, aynı kiliselerde ibadet eden, aynı topraklarda ve aynı göğün altında aynı Bulgarlar olarak bulabilmişlerdir. (Fernand Braudel, Akdeniz, trc. M. Ali Kılıçbay, İst 1993,c. II., s.151.)

Buna karşın aynı hoşgörü ve toleransı Avrupa kültüründe bulamıyoruz. Sekiz asır (VIII-XV) üç din mensubu Endülüs'te bir arada yaşadılar. Fakat XV. Asırda Endülüs İspanya'nın eline geçtikten hemen sonra Katolikliğin ülkede "din birliğini sağlama" ideali ve Katoliklerin çok dinli ve kültürlü bir geleneğe sahip olmaması nedeniyle, sekiz asırdır süregelen toplumsal barış tahrip olmuş; Yahudiler, Müslümanlar ve Çingenelere karşı korkunç bir kıyım başlamıştır. Daha sonraki gelişmeler ise ülkede tam bir şiddet yumağının oluşmasına yol açmıştır. 1625 yılında Madrid'de papalık ve kraliyet temsilcileri toplanarak; zorla vaftizin dinen ne kadar geçerli olduğu sorununu 20 gün tartıştıktan sonra; zorlamamanın da bir irade beyanı olduğundan hareketle, vaftiz edilenlerin Hıristiyan oldukları ve çocuklarının da vaftiz edilmesi gerektiği kararı almıştı. Bir ferman çıkararak daha önce vaftiz edilemeyen Müslümanların da vaftiz edilmesini, kabul etmeyenlerinse köleleştirilmesini ve bu kararların vakit geçirilmeden uygulanması duyuruldu. Bu olayın bir benzerini İslam tarihinde bulmak mümkün değildir; çünkü kendi değerlerine ters düşer. (Henry Chaeles Lea, *İspanya Müslümanları, Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, (trc. Abdullah Davutoğlu), İstanbul 2006).

Kuşkusuz Endülüs örneği Avrupa tarihinde tekil bir tarihi olay değildir. Endülüs'ten kovulan Yahudi ve Müslümanların iskan edildiği ve beş asır boyunca Endülüs'teki gibi bir arada yaşadıkları Selanik şehrinin Yunanlıların eline düşüşü 1918'den sonra geçen 80 yıl gibi kısa bir sürede yaşanan katliam, baskı ve sürgünler neticesinde, bu gün Selanik'te adeta Endülüs'ü andırıcısına geçmişindeki Yahudi ve Müslümanlardan geriye kimse bırakılmadığı gibi onlara ait hiçbir iz de kalmamıştır. Mora yarımadasından Osmanlılar geri çekildikten sonra çok kısa bir sürede bölge Müslüman-Türk ahaliden tamamen temizlenmiştir. Hepimizin canlı olarak hatırladığı Bosna Müslümanlarına yapılan katliam ve Avrupa devletlerinin takındığı tavır, Avrupa kültürünün soykırımcı tabiatının son örneğidir.

Sonuç

Temel sorun; bu iki din (İslam-Hıristiyanlık) ve coğrafyalarda (Doğu-Batı) kökleşen kültürler ve gelenekler arasındaki muazzam farkın nerden kaynaklandığını anlamaktan geçer. Yatay sosyal ilişkilerin fazla yoğun olmadığı eski toplumlarda görülen her cemaatin kendi hayatını yaşamasına dayalı hoşgürünün İslam imparatorluklarında "zimmi hukuku" ile son derece geliştiği ve tarihen emsalsiz olduğu muhakkaktır. Farklı dinlere hoşgörü ve cemaat idarelerine dokunmama İslam 'da bir dini kural olarak da ifade edildiği için, daha güçlü bir tatbikat bulmuş; Müslümanlar gayrimüslimlere bu hakları tanıran, kendi imanlarının gereğini yerine getirmenin bilinciyle davranmışlardır. Zahiren görüne bu hoşgörü, en temelde dini bir vecibedir. Bundan dolayıdır ki bir Müslüman, bir gayrimüslimin ibadet hürriyetine ve cemaat hayatına müdahale ettiği zaman, kendi inandığı dini kurallarını ihlal etmiş olmaktadır.

İslam devletlerinde dini hoşgörünün, tarih boyu en ileri boyutlarda olmasının temelinde bu iman ve değerler vardır. Tarihin büyük geleneklerine baktığımızda, İslamiyet zimmi hukuku sistemini sağlıklı bir şekilde işletmeseydi; büyük İslam imparatorlukları kurulmaz, bu imparatorluklar içindeki güvenliğin sağladığı iktisadi, sosyal ve kültürel ilişkiler, bilimsel faaliyetler bu kadar gelişmez, belki de büyük İslam medeniyeti be denli zengin ve parlak olamazdı. Nitekim, gerekli tarihi- kültürel malzeme hazır olduğu halde, İslam imparatorluklarından önce aynı coğrafyada böyle bir müşterek medeniyet hamlesinin yaşanmamış olması da bunu ispatlamıyor mu? Onun içindir ki İslam'ın kendini "barış" dini olarak tanımlaması ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in "rahmet" peygamberi diye tavsif edilmesinin en büyük ispatı, onun geride bıraktığı canlı tarihi tecrübe ve mirasıdır. Şayet dünya tarihine İslam dini diye bir din gelmemiş olsaydı; bugünkü Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Asya'daki etnik zenginlik, dini ve mezhebi farklılıklar bu kadar çeşitli ve renkli olmayabilirdi. İslam, kendi öz değerlerinden hareketle, yayıldığı coğrafyalarda farklı kimlik ve inanışların yaşamasının güçlü bir koruyucusu olmuş ve bu farklılıkları kendisi için bir zenginlik olarak algılamıştır.